

Максим Яременко

КУРС «ІСТОРІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ» ТА ЙОГО ТЕМАТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ

Спеціальна увага до того періоду української історії, коли існувала козацька автономія, не потребує окремого обґрунтування. Немає сумніву, що козацтво відіграло в історії України надзвичайно важливу роль (і як реальний історичний феномен, і як образ та міф), тож включення до університетського курікулюму істориків спеціального курсу з минулого Гетьманщини цілком себе виправдовує. Проте на ретельну увагу при його розробці заслуговує тематичне наповнення, хронологія і представлення контексту. Саме про ці деталі піде мова далі. Відразу зауважу, що мені не йдеться про те, аби запропонувати конкретну програму. Створення курсу залежить від цілої низки «технічних» обставин: кількості годин, спеціалізації/тематичних уподобань викладача (а відтак – особливої увазі до тих чи тих тем), кореляції з іншими дисциплінами тощо. Ми лише обговоримо найважливіші, на мою думку, сюжети, що обов'язково мусять монтуватися у «тіло» програми.

Гетьманщина? Гетьманат? Військо Запорозьке?

Кожне із трьох зазначених понять/явищ цілком надається на те, аби стати назвою окремого курсу для студентів освітньої програми «Історія», хоч наповнення програми суттєво різнитиметься. «Гетьманщина» – найширше поняття, адже воно передбачає територіальний підхід на противагу, скажімо, «Війську Запорозькому», яке вказує на козацьку

спільноту, а не на територію. Інше офіційно вживане до теренів, на які поширювалася гетьманська влада та діяли козацькі інститути, окреслення – «Малоросія» – незручне, зокрема, тим, що, побутуючи кілька століть, неодноразово міняло семантичне значення та географічні межі. Врешті, «Гетьманат» – це поняття, що стосується радше владного інституту та форми правління, а відтак строго обмежене верхньою хронологічною рамкою – скасуванням гетьманського правління у 1764 р. Застосування саме територіального підходу, отже, уживання терміну «Гетьманщина», на мою думку, дає можливість значно комплексніше розглядати те, що відбувалося на теренах козацької автономії у політичній, соціальній, релігійній, освітній тощо сферах без обмеження суто формальною датою – 1764 роком.

Хронологія

Гетьманське правління було скасовано, як відомо, у 1764 р. Проте низка особливостей козацької автономії зберігалася і в наступні роки. Зрештою, навіть після кардинальних імперських реформ та уніфікацій останніх двох десятиліть XVIII ст. козацтво не зникло: як соціальна група воно продовжувало існувати до XX ст. (саме так ідентифікують, наприклад, частину сільського населення в такому офіційному джерелі, як метричні книги). Як репрезентант героїчного минулого, козацтво перетворилося на образ/символ, що почав формуватися в добу романтизму, а як військова сила воно фігурує час від часу в різних проектах. Врешті, ще й наприкінці XVIII – на початку XIX ст. представники старшинських родів не полишали автономістських ідей. Тож, попри формальну ліквідацію гетьманського правління, не варто завершувати курс історії Гетьманщини 1764-м роком. На мою думку, до нього доцільно включити ще й такий тематичний блок, як «Гетьманщина після Гетьманщини». Починати ж курс доречно не Козацькою революцією, внаслідок якої постала автономія, а коротким екскурсом у формування козацтва як стану, його соціальної ідентичності та заангажування у релігійну конкуренцію на боці Православної Церкви (якщо ці питання висвітлено в межах інших курсів, то вистачить лише нагадування).

Підходи, ключові поняття і тематичне наповнення

Курс історії Гетьманщини, зрозуміло, не повинен повторювати загальний оглядовий виклад домодерної історії України. Відтак, недоречно застосовувати хронологічну подачу матеріалу – прийнятнішою видається проблемна побудова. Також помилково було б зосереджуватися лише на політичній та військовій історії (чи навіть виділяти їм лівову частку часу), згадуючи про соціум, культуру тощо хіба між іншим. Такий спосіб представлення матеріалу видається мені недоцільним для студентів-істориків. Далі коротко зауважу, які акценти, на мою думку, слід зробити в курсі.

Ведучи мову про територіальні межі Гетьманщини, обов'язково слід наголосити на тому, що це лише частина українських теренів, адже навіть у незалежній Україні довгий час домінував радянський підхід (і не лише у шкільній історичній дидактиці, а й в університетських програмах), коли з вітчизняної історії виключали чи маргіналізували величезний український регіон поза козацькою зверхністю. Доречно не лише згадати про сусідню Слобожанщину, Вольності Війська Запорозького Низового, руські воеводства Речі Посполитої, а й поміркувати про контакти між мешканцями цих регіонів, рух людної через кордони, Гетьманщину як простір кар'єрних можливостей для вихідців із річпосполитських воеводств (яскравий приклад – Пилип Орлик, один із багатьох сотень чи й тисяч не таких показових чи взагалі не вивчених прикладів), а також про уявлення й стереотипи мешканців різних теренів про жителів інших українських регіонів. Окремий обов'язковий сюжет у цій темі – територіальні візії/амбіції козацьких зверхників (т. зв. «руський проект»), що були сформульовані, проте не реалізовані.

Інша сюжетна лінія курсу – політична культура та ідеологія «політичного народу» Гетьманщини. Тут варто розглянути кілька вужчих підтем. Важливу роль у формуванні козацької ідентичності, як наголосив Сергій Плохій, відіграла релігія, ангажування у справі Православної Церкви та залучення православної ідеології для легітимзації своїх дій під час революції. Тож питання «козацтво і релігія» потребує спеціальної уваги. Згодом, після визнання зверхності династії Романових, ідеологія,

базована на релігійній складовій, перестала виконувати важливу роль, ба більше – не давала змоги козацтву наголосити на своїй ексклюзивності ані в межах Гетьманщини, ані в межах Російської держави. Тож на озброєння було взято хозарський міф, і ця тема (модель, формування міфу, його відображення у текстах) заслуговує на окрему увагу. Ще один важливий сюжет у темі козацької ідеології – це формування поняття «отчизна», що останніми роками здобулося на низку розвідок. Вочевидь, обговорення потребує й те, як еліта перебирає на себе роль відповідальних за «отчизну» та як формується «ранньомодерна нація» (носієм домодерної «національної ідентичності», на відміну від модерної, якраз і є лише соціальна верхівка).

Обговорювати цілу низку сюжетів історії Гетьманщини загалом та «політичного народу» зокрема не можна, оминувши річпосполитський контекст – те, що історики образно ідентифікують як «Річ Посполита після Речі Посполитої» (зрозуміло, Гетьманщина і Річ Посполита співіснували синхронно, а не одне за одним). Аби уникнути гіперболізованих заяв про «першість», «унікальність» тощо чи, навпаки, наголошувати на «своєрідності», слід показати адаптацію/запозичення річпосполитських практик й у високих сферах політичної культури, і на рівні соціальної організації та повсякденного життя (пригадаймо, що козацтво, як соціальний стан, формувалося саме у річпосполитському соціокультурному контексті). Звісно, один із яскравих прикладів повернення до річпосполитського – це судова реформа гетьмана Кирила Розумовського. Проте «старе» коріння можна зауважити у дуже багатьох сферах життя козацької автономії, починаючи від актового формуляру та моделі виховання старшинської молоді й закінчуючи базованою на Литовському Статуті правовою культурою, організацією міського самоврядного життя та уявленнями про шляхетську честь.

Інший, не менш важливий рухомий контекст, без урахування якого історія Гетьманщини не лише перетвориться на «річ в собі», а й не матиме шансів бути зрозумілою, пов'язаний із трансформаціями Російської держави. Без уваги до того, що відбувалося в Москві/Петербурзі, годі зрозуміти, чому так чи так мінялася/проводилася політика щодо Гетьманщини (територіальної окраїни/периферії імперії). Наприклад, ще

й досі в наукових текстах можна натрапити на твердження, що та чи та політика центру була спеціально антиукраїнськи загостреною (наприклад, «нищення» українського книговидання, національної Церкви тощо). Ширший погляд на дії Петербурга, натомість, допоможе зрозуміти, чи справді йшлося про спрямовані супроти козацької автономії норми, чи про загальноімперську політику, що однаково стосувалася і центру, і периферій, серед іншого – й Гетьманщини.

Аби адекватно представити загальноімперський контекст та політику престолу, варто пояснити студентам, що таке «добре впорядкована поліцейська держава», доктрина «камералізму» та як камералістські ідеї пробували втілювати в Росії у життя (регламентація та регулювання в різних сферах, бюрократизація, інтеграція регіонів тощо). Інший важливий концепт, що допоможе вяснити те, що відбувалося у соціальній (серед іншого й соціорелігійній) сфері, – «соціальне дисциплінування». Зауваги про конструювання єдиної імперської культури та формування ідеї спільного «отечества» допоможуть краще розібратися у ролі вихідців з Гетьманщини у розбудові імперії та пояснити, що таке «малоросійська свідомість/ідентичність».

Традиційний сюжет у представленні українського минулого із акцентом на козацькій автономії – це згадка про події на Правобережжі, пов'язані з гайдамаччиною та Коліївщиною. Щоправда, участь представників Гетьманщини тут чи не найвиразніше можна показати, акцентуючи на ролі церковних інтелектуалів у формуванні імперської позиції щодо уніатів, на що звернула увагу Барбара Скіннер. Разом з тим, обговорюючи питання гайдамацьких виступів, до яких безпосередній стосунок мали запорозькі козаки, а не «шляхетний стан» Гетьманщини, варто окремо зупинитися на концепті «соціального бандитизму».

Курс з історії Гетьманщини передбачає, звісно, увагу до владних інститутів та установ. Утім, сучасні дослідження дають змогу вийти за межі традиційної розповіді лише про повноваження гетьмана, старшинської ради, магістратів або що та їхньої взаємодії/протистояння. Як видається, важливо висвітлити питання неформальних владних механізмів, а також запропонувати антропологічний погляд на владу. «Інший бік» влади дозволяє побачити організація гетьманського двору, соціальні

та родинні пов'язання наближених до нього осіб, церемоніал. Увага до функціонування цього інституту також дає підстави поміркувати про моделі поведінки козацьких зверхників (на що взурували, що наслідували) та їхнє самопозиціонування.

У XVIII ст. представники світської та церковної еліти Гетьманщини (навіть дрібніша старшина) починають активно вдаватися до такого способу вирішення справ на власну користь в обхід місцевих інституцій, як допомога впливових лобістів в імперських центрах. Творення дієвої мережі доброзичливців, кар'єри земляків, родичів, однокашників у столицях – це важливий сюжет, що потребує окремого висвітлення, адже, з одного боку, тут знаходимо пояснення успішного протистояння імперським уніфікаціям у тій чи тій сфері, а, з другого, можемо краще зрозуміти, чим була «імперія» для мешканців Гетьманщини: чи лише джерелом зла й ворожості, чи, навпаки, запорукою добробуту та привілеїв.

Пошук впливових прихильників власним партикулярним інтересам у Петербурзі, а відтак – можливість обходити місцеві владні інститути або й тиснути на них діяли успішніше після того, як у 1708–1709 рр. було зайнято проросійську позицію. Відданість російському монархові відтоді використовували як своєрідний бонус у досягненні вигод, що виразно показав на прикладі новгород-сіверського сотника Федора Лісовського Віктор Горобець. Загалом же увага до воєнних періодів історії Гетьманщини (як-от за урядування Івана Мазепи чи в 1730-х рр.) дає змогу значно глибше досягнути динаміку відносно молодій соціальної структури козацької автономії, що, зокрема, зауважив Олег Репан.

Тематичний блок про соціальну організацію суспільства дає можливість вкотре нагадати, що історія Гетьманщини – це не лише історія привілейованого козацького стану. У цій частині курсу варто показати, які групи формували соціум козацької автономії (включно з малими соціо професійними та маргінальними), а також обговорити відкритість/закритість станових кордонів, соціальну мобільність, специфіку та двозначність таких соціальних категорій, як «посполиті», «купці», «міщани». Із дисциплінуванням різних сфер життєдіяльності, пов'язаною із цим бюрократизацією та насадженням «зверху» шаблонних видів документації (наприклад, сповідних розписів, метричних книг, присяжних

списків тощо), при фіксації населення соціальне різноманіття козацької України належало увібгати у стандартні схеми. У такий спосіб козаки ставали «воєнними», міщани «посадскими», з'явилася категорія «різночинців». Цей джерельний нюанс – відображення в обліковій документації розмаїття мешканців Гетьманщини – це ще один із сюжетів для обговорення зі студентами.

Як видається, у «соціальной тематиці» необхідно також розглянути процес формування замкнутої еліти – «малоросійської шляхти» з усіма його наслідками (уявлення про честь, геральдика, моделі поведінки, шлюбні стратегії тощо), у тому числі її поступову інтеграцію до загальноімперської еліти, що, нехай і в'яло, розпочалася задовго до імперських соціальних уніфікацій останніх десятиліть XVIII ст.

Показуючи стосунки між станами, не зайве звернути увагу на те, як ними маніпулював імперський центр. Яскравий приклад – слабкість козаків у найбільшому українському місті – Києві, чому сприяла не лише нелюбов міщан до «політичного народу», а й підтримка престолом магистрату в протистоянні з козацькими установами міста. Тож цей важливий торгівельний та культурний прикордонний центр так і не став козацьким.

Демонстрація соціального устрою Гетьманщини та стосунків між станами дасть можливість уникнути деяких банальних тверджень про козацтво, що й нині домінують у частині розвідок, які претендують на статус наукових (наприклад, у безглузких брошурах із «козацької етнопедagogіки») та представляють козаків як безособове уособлення любові до науки та культури. Культурні зрушення, до речі, – один із надзвичайно важливих тематичних сюжетів курсу. До слова, дослідження культурної та релігійної історії останнього часу принесли, на мій погляд, не менше розуміння перебігу історії козацької автономії, ніж студії, традиційно зосереджені на військових і політичних справах.

Доба Гетьманщини справді не бідна на зрушення, що їх не помічають шаблонні оповідки про культуру у вигляді якогось химерного «козацького бароко», не конкретизованого «європейського контексту», належно не вивчених «оригінальних мислителів» абощо. Нагадаю про кілька таких важливих аспектів. Одна із вдячних ділянок, в якій останнім часом зроблено багато відкриттів (Наталею Яковенко, Ларисою Довгою,

Джованною Броджі Беркофф та іншими), – це формування у другій половині XVII ст. власного обличчя/ідентичності української релігійної культури, віднайдення «третього шляху» на базі синтезу латинської вченості й джерел та візантійського спадку. Формування культурної ідентичності збіглося у часі з усвідомленням «самості» в політичній площині. Ведучи мову про динаміку церковного та інтелектуального життя, не варто забувати про роль церковних інтелектуалів у формуванні козаками/гетьманами уявлення про своє місце/роль у житті «Малої Росії».

Для кращого розуміння змін, що відбувалися на культурній та інтелектуальній мапі Гетьманщини, варто зосередити увагу на освіті в козацькій автономії. Серед поширених помилок/трактувань, що стосуються навчання й навчальних закладів тут, окрім уже згаданого приписування козакам абсолютно всіх звершень у згаданій сфері, – розмірковування про «систему освіти». Насправді, попри наявність шкіл, що давали знання різного рівня (елементарних, колегіумів, академії), жодної «системи» не існувало ані в Гетьманщині, ані загалом у Російській імперії та сусідніх державах. Творення «системи» передбачало ініціативу та безпосередню участь держави, дисциплінований поділ рівнів навчання, появу центрального бюрократичного контролюючого органу, укладення загальних приписів і правил тощо.

«Латинські школи», що діяли у Гетьманщині, не були також новим явищем для автономії. Навіть ті з них, що з'явилися вже після Козацької революції, наслідувал модель Могилянського осередку, який, своєю чергою, взурувався на гуманістичну модель шкільництва, запропоновану єзуїтами. Однак саме за Гетьманщини на українських теренах постав такий характерний для європейської культури феномен, як університет. Мова про юридичне надання Київському колегіуму, згідно з одним із пунктів Гадяцького договору, тих самих прав, що їх мав Краківський університет. Попри те, що складні військово-політичні обставини загалом не сприяли функціонуванню могилянських «латинських шкіл», а незабаром вони опинилися в Російській державі, яка не знала університетської традиції (зрештою, у XVIII ст. типовий університет як незалежна корпорація починає мінятися), могилянські професори самі вважали,

що мають відповідний статус і навіть через століття апелювали до Гадацької угоди на його підтвердження.

Інша важлива деталь – упродовж XVII–XVIII ст. по всій Європі спостерігаються радикальні зміни в ділянці освіти. Школи Гетьманщини не стояли осторонь цих процесів, тож не можна говорити про них як про застигле явище. Навпаки, динаміка, реформи, запровадження нових європейських мов і секулярних дисциплін – ось ті нюанси, що дозволяють предметно вести мову про «європейськість», так само, зрештою, як і розгляд запиту на соціальний аванс від освіти. З другої половини XIX ст. і почасти серед нефахівців навіть до сьогодні продовжує панувати стереотип про значне поширення письменності серед мешканців Гетьманщини, що базується на спекулятивному використанні статистики парафіяльних шкіл. Однак елементарне шкільництво потребує пильнішої уваги та з'ясування того, що таке дяківська школа, хто такі «школярі», якими були умови набуття грамотності, чи всі могли платити за це. Зрештою, ще один вартий уваги сюжет, – це доволі розлогі освітні проекти українського шляхетства, їх суть і причини невдач. Появу пропозицій створювати нові чи реформувати старі осередки було стимульовано якраз викликами та змінами, що нуртували у тогочасному освітньому просторі. Утім, реакцію на виклики часу можна вивчати й на прикладі інших тем, як-от, приміром, у військовій сфері, про що плідно пише зараз Олексій Сокирко.

Аналізуючи церковну історію в Гетьманщині, відразу слід зауважити її специфіку. Церковне життя проходило не в одному руслі з політичним, Київська митрополія мала відмінну хронологічну сітку, свої важливі періоди, спочатку значно ширшу за межі козацької автономії територію, що катастрофічно зменшилася, та довше була юридично не пов'язана із Московією. Ще одна цікава деталь церковного життя в Гетьманщині – перенесення річпосполитських практик патронату. Щоправда, тут *ius patronatus* має ще й своєрідний вияв колективного нагляду церковної громади над храмом і кліром (якщо парафія знаходилася у населеному пункті без власника) чи подвійний патронат власника й громади (якщо населений пункт комусь належав). Значний вплив лаїків на церковне життя суттєво гальмував запровадження синодальних новацій, адже бажання парафіян і приписи із Петербурга не завше збігалися.

Релігійна культура та релігійні практики на документації часів Гетьманщини нині вивчено достатньо добре, тож і цей сюжет варто заторкнути в курсі. Годі нагадувати, що саме на церковних матеріалах козацької України останнім часом, завдяки дослідженням Юрія Волошина та його учнів, зокрема Ігоря Сердюка, проаналізовано такі теми, як дитинство, смерть, демографічна поведінка тощо.

Не варто нехтувати й «економічним блоком» у курсі. Втім, недостатньо розповісти про ремесла, промисли, появу мануфактур тощо. Важливо звернутися також до стереотипних уявлень про «Малоросію» як землю із «молочними ріками та кисільними берегами», а також до стимульованих доктриною камералізму різноманітних столичних раціоналізаторських проєктів створення «заводів» і виробництва. Частина з них, як-от вирощування винограду та виготовлення вина, державного розведення шовкопряда й виробництва шовку, завершилася фіаско, натомість інші («заводи» породистих овець чи коней, вирощування тютюну) стали успішнішими. У розповідях про торгівлю треба звернути увагу на торговельні шляхи – саме вони презентують бродєлівський «час довгого тривання» на практиці. Попри разючі зміни політичної та соціальної карти, волів переганяли на Захід тими самими шляхами ще й у XIX ст., а з Коломиї не одне століття везли сіль до Києва й уже звідти – на інші ринки. Торговельні шляхи та контакти були тими артеріями, що поєднували різні частини України, допомагали людям спілкуватися, сприяли перетіканню культурних новинок і побутових звичок.

Про останні доречно бодай коротко згадати у розповіді, присвяченій повсякденню. Звісно, окреслити всі аспекти побуту й повсякденного життя мешканців Гетьманщини в межах загального курсу не вдасться, тож варто зосередити увагу на окремих сюжетах, наприклад, новаціях у різних сферах. До таких, скажімо, належить поширення уже від першої чверті XVIII ст. практик чаювання, фіксація у 1760-х роках перших стаціонарних кав'ярень у Ніжині, завоювання українськими сухофруктами/цукатами/варенням загальноімперської популярності, прихід моди на перуки та одяг, поширення світської книги тощо. З іншого боку, надаються для розповіді також і сфери, що їх новації лише починали злегка зачіпати, як-от, для прикладу, медицина. Ведучи мову про лікування

й медичні уявлення, доведеться радше констатувати довге тривання домінуючих для всієї Європи практик, проте новинки проявилися, скажімо, у появі аптек та лікарів: хоч вони були призначені переважно для військових гарнізонів, проте надавали послуги й місцевим мешканцям.

Згадані вище тематичні сюжети підкріплено необхідними дослідженнями, тож пропозиція включати їх до викладу минулого Гетьманщини – це не голослівне побажання, а необхідна умова ретрансляції студентській аудиторії не лише базових знань, а й висновків сучасних науковців, чим, власне, і має бути університетський курс.